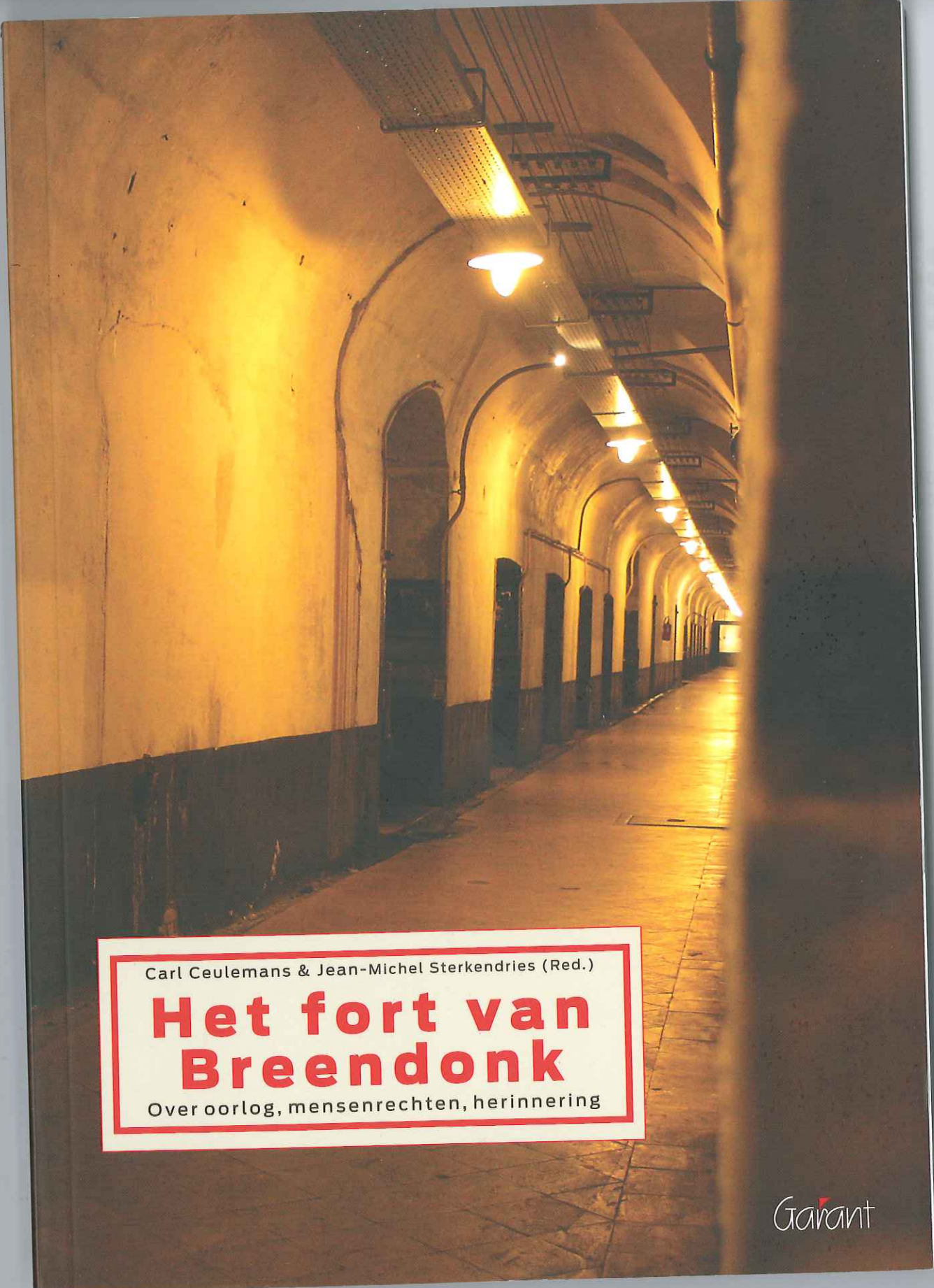

Carl Ceulemans & Jean-Michel Sterkendries (Red.)

Het fort van Breendonk

Over oorlog, mensenrechten, herinnering

Garant

Het fort van Breendonk

In de herfst van 1940 werd het fort van Breendonk door de nazi's omgevormd tot een kamp voor gevangenen uit België en het noorden van Frankrijk. De eerste gevangenen waren vooral Joden afkomstig uit Midden-Europa, die spoedig het gezelschap kregen van Belgische politieke gevangenen. Men schat dat iets meer dan 3.500 personen kennisgemaakt hebben met de hel van Breendonk.

Breendonk, dat vandaag de dag een Nationaal Gedenkteken vormt, is een onvervangbare getuige van het systeem van de naziconcentratiekampen. Iedere dag weer stoppen er heel wat bussen met bezoekers, vaak scholieren, voor de ingang van het fort. Na het bezoek, bij het verlaten van het fort, is er bij ieder mens maar één gedachte mogelijk: "Dit nooit meer!".

Dit boek gaat in op de betekenis van kampen zoals Breendonk op de hedendaagse samenleving. Het komt daarbij tot de vaststelling dat een democratie nooit uit het oog mag verliezen dat waarden zoals vrijheid, tolerantie en respect nooit definitief verworven zijn. Een voortdurende waakzaamheid blijft geboden.

Carl Ceulemans is docent aan het Departement Gedragswetenschappen – Leerstoel Filosofie van de Koninklijke Militaire School. **Jean-Michel Sterkendries** is hoogleraar aan het Departement Conflictstudies – Leerstoel Geschiedenis van de Koninklijke Militaire School.

ISBN 978-90-441-2735-5

9 789044 127355

Democratie en het werken aan de herinnering¹

VALÉRIE ROSOUX & NATHALIE SCHIFFINO

1. Inleiding

In onze hedendaagse maatschappijen bestaat er een min of meer algemeen aanvaarde consensus over het bestaan van een link tussen democratie en de plicht tot herinnering. Sommigen erkennen dat de herinneringsplicht van essentieel belang is voor een democratie (het is er een wezenskenmerk van), dat een democratie de zogenaamde herinneringsplicht veronderstelt (in een causale relatie). De herdenkingsplechtigheden rond de twee wereldoorlogen, en vooral dan de Tweede Wereldoorlog, zijn een gelegenheid om dit op een symbolische manier te uiten. Maar vanwaar een dergelijke algemeen verspreide en vanzelfsprekende consensus?

Ons hoofdstuk heeft tot doel om deze vanzelfsprekendheid in vraag te stellen, en om het fijne ervan bloot te leggen. We wensen in dit hoofdstuk ook de nadruk te leggen op het feit dat het vandaag niet langer eenvoudigweg meer opgaat om zich af te vragen wat nu eigenlijk de *plaats* is van de herinnerings*plicht* in een democratie. Het komt er ook op aan weer te geven op welke manier binnen een democratie het werken aan de herinnering moet geactiveerd worden. Door een beroep te doen op de bijdragen van heel wat auteurs die gewerkt hebben rond deze thematiek, wordt het mogelijk om een geheel van ideeën voor te stellen die normatief noch prescriptief zijn. De doelstelling van dit hoofdstuk is analytisch van aard. Ons doel is de basisvereisten en waarden van de democratie te beschrijven en te begrijpen, burgerzin binnen dit geheel te situeren, de drijvende kracht achter de herinneringsplicht te onderzoeken, en de bestemmingen ervan op te sporen.

Het Fort van Breendonk kan in deze context beschouwd worden als een 'spoor' in de betekenis zoals gedefinieerd door M. Callon.² Het begrip 'spoor' verwijst bij M. Callon naar het feit dat 'La science intervient dans l'entre deux, là où prolifèrent les *traces* de choses transportées, transformées, *traces* qui sont les matériaux primitifs à partir desquels s'élaborent les mots.'³ In dit verband laat het Fort van Breendonk – een van de best bewaard gebleven concentratiekampen in Europa – ons toe om het belang te onderzoeken, te begrijpen en te verklaren van een akkoord over de noodzaak in een democratie om niet te vergeten dat er zoiets bestaat als dehumanisering, normvervaging en ontkenning van fundamentele waarden (datgene waarvoor Breendonk duidelijk symbool staat).

De reden waarom het in feite zo vanzelfsprekend lijkt te zijn om van dit alles een herinnering te bewaren, heeft te maken met onze 'afhankelijkheid van het afgelegde pad'. De theorie van het 'Path dependency' beklemtoont het belang van de opgedane leerervaringen en keuzes bij het bepalen en uitvoeren van onze huidige acties. Zoals P. Pierson stelt 'the necessary conditions for current outcomes occurred in the past'.⁴ Het is dus verre van onbetekenend op te merken dat de wet van 19 augustus 1947, die aan de basis lag van de stichting van het Gedenkteken van het Fort van Breendonk⁵, aan dit laatste de opdracht toevertrouwde om 'de herinnering aan het Fort van Breendonk alsook aan de gebeurtenissen die er plaatsvonden' in stand te houden. Het is trouwens in die optiek van het verzekeren van de continuïteit tussen verleden en toekomst, dat in 2003 in het Fort een nieuwe museografische voorstelling van het Fort werd gerealiseerd, met het oog op 'het doorgeven van een boodschap van tolerantie, respect en menselijke waarden aan een nieuwe generatie'.⁶ Zoals R. Aron al stelde, 'Il y a histoire, au sens fort du terme, dans la mesure où les hommes ont conscience de leur passé, de la distinction entre le passé et le présent et reconnaissent la diversité des temps historiques'.⁷

Dit gezegd zijnde, is het mogelijk om de belangrijkste onderzoeksvraag als volgt te formuleren: hoe dient het werken aan de herinnering in een democratie geactiveerd te worden? De hoe-vraag opent een perspectief dat we als instrumenteel zouden kunnen bestempelen. Inderdaad, de antwoordelementen bij deze vraagstelling kunnen dienst doen als een instrument: ze voeden een reflectieproces dat nuttig wil zijn voor de burgers en de besluitvormers. Het is dus noodzakelijk komaf te maken met de pejoratieve bijklank die zou kunnen kleven aan de aanduiding 'instrumenteel', indien we het begrip 'instrument' willen opvatten in een betekenis die P. Lascoumes eraan gaf, zijnde een dispositief dat toelaat aan de besluitvormers om te regeren en aan de burgers om zich het object van de politiek eigen te maken.⁸

Om deze onderzoeksvraag te onderzoeken, zal dit hoofdstuk opgedeeld worden in drie delen. In het eerste deel wordt aandacht besteed aan de definities van democratie en burgerzin, door deze begrippen te gaan situeren rond het 'spoor' dat Breendonk is. Wat houden deze eeuwenoude begrippen in? Hoe moeten die concepten ingevuld worden opdat ze de basis zouden vormen voor een reflectie over één van hun werkingsmodaliteiten: het betrekken van het verleden bij het opbouwen van de toekomst door hedendaagse actoren? In het tweede deel wordt het eigenlijke werken aan de herinnering aangesneden. Welke lading dekt deze uitdrukking? Het gebruik ervan in officiële toespraken zet inderdaad aan tot nadenken. Moet het werken aan de herinnering, wat a priori op een directe wijze samenhangt met de gedeelde herinneringen van individuen, en wat de politieke vertegenwoordigers maar al te graag wensen te bekomen, niet gereduceerd worden tot een modieuze slogan of lijkt het eerder op een politiek gebaar dat wel degelijk een effect kan ressorteren op het politieke toneel of in de civiele maatschappij? Het derde en laatste deel handelt over de vraag op welke manier de begrippen 'democratie' en 'het werken aan de herinnering' bij elkaar aansluiten. Wat maakt dat het werken aan de herinnering een constitutief bestanddeel vormt van democratie of burgerzin? Hoe moeten dergelijke werkzaamheden geactiveerd worden in een democratisch regime?

2. Burgerzin: een bijproduct van de democratie

In de bijvoegde toelichting van een wetsvoorstel⁹ van 2003 wordt gesteld dat 'het nationaal Gedenkteken van het Fort van Breendonk vanaf de oprichting ervan een belangrijke rol heeft gespeeld bij het bijbrengen van *burgerzin* bij de *jongeren* en het *afwijzen van totalitaire theorieën*'. Het wetsvoorstel stelt ook vast dat 'de *getuigen* elke dag *minder* talrijk worden, [en dat er daarom] dringend structurele maatregelen moeten worden genomen die de *toekomst* van het nationaal Gedenkteken van Breendonk garanderen'. De wetgever gaat op die manier expliciet een eerste verband leggen tussen burgerzin en democratie (hier in schril contrast met de ervaring van het totalitarisme). Hij maakt ook de verbinding tussen het verleden (en zijn getuigen) en het heden (het ogenblik waarop wij maatregelen kunnen nemen) en de toekomst (waarvan de jongeren de belangrijkste actoren zijn).

De democratie kan gedefinieerd worden als een politiek regime dat berust op het respecteren van randvoorwaarden op het vlak van doeltreffendheid en waarden. Hiermee wordt bedoeld dat het regime zijn legitimiteit ontleent aan twee elementen: enerzijds, het oplossen van problemen door middel van een adequaat publiek beheer, en anderzijds, het bevorderen van fundamentele vrijheden en rechten. De democratie veronderstelt dus de aanwezigheid van een procedureel en een substantieel luik. Het is het geheel van mechanismen, procedures en routines, dat precies de ontplooiing van het democratische wezenskenmerk toelaat. Het onderliggende basisidee van de democratie is dat de mens omwille van zijn mens-zijn, beschikt over een aantal onvervreemdbare rechten (zie ook de bijdrage van Eva Brems). Geen enkel gezag of wet mag deze rechten schenden of afschaffen. Alvorens na te gaan hoe democratie, burgerzin en het project in verband met het Gedenkteken van Breendonk met elkaar samenhangen, zullen we even stilstaan bij de definitie zelf van democratie.¹⁰ Zoals Ch. Tilly opmerkt, 'to take democracy seriously, we must know what we are talking about'.¹¹

2.1. De burgers en de democratie

Een van de fundamentele criteria van de democratie is die van de volkssoevereiniteit. De publieke samenleving (de staat) ontleent haar bevoegdheden aan de burgers. Volgens G. Sartori is de democratie een systeem waar het volk over voldoende macht beschikt om het politieke leiderschap te kunnen veranderen, maar niet over genoeg macht om zichzelf te kunnen besturen. Het is een systeem waar het de meerderheid is die een regerende minderheid aanduidt en steunt.¹² Het basisfundament van de democratie bestaat erin dat iedereen deelneemt aan het openbare bestuur. In onze huidige maatschappijen is er sprake van een indirecte democratie, wat betekent dat het volk niet zelf op een directe wijze betrokken is bij het bestuur, maar dat dit gebeurt op basis van delegatie en vertegenwoordiging.¹³ Het volk verkiest dus vertegenwoordigers die zich verenigen in organen, waarvan de goede werking gebaseerd is op het naleven van allerhande debat- en stemprocedures. Het belang van dit laatste

is niet te onderschatten, daar een democratisch regime de ruimte moet laten voor meningsverschillen en belangenconflicten. Het pluralisme dat hieruit voortvloeit, moet als het ware georganiseerd worden. De staat ontleent haar legitimiteit aan de manier waarop de samenleving geordend is. Op basis van het principe *omnis potestas a populo*, zal de staat zelfs genieten van een legitiem geweldmonopolie.

De democratie vereist, en dat is een tweede basisprincipe, dat alle burgers gelijk zijn. Gelijkheid (net als vrijheid) is een culturele voorwaarde van de democratie. Ze kan een drietal vormen aannemen: gelijkheid van rechten, gelijkheid van kansen en een gelijkheid van voorwaarden. De juridische gelijkheid, zoals die tot uitdrukking kwam tijdens de Franse Revolutie, bevestigt de afschaffing van het systeem van voorkeursbehandelingen (privileges) en verzekert voor alle burgers een gelijke behandeling in vergelijkbare omstandigheden, of het nu gaat om een proces voor de rechtbank, of een stem tijdens de verkiezingen (voor eenieder, één stem). In 1789, verkondigde Sièyes dat 'si les hommes ne sont pas égaux en moyens, c'est-à-dire en richesses, en esprit, en force, etc., il ne suit pas qu'ils ne soient pas tous égaux en droit'.¹⁴ Gelijkheid van kansen zorgt ervoor dat alle individuen dezelfde startkansen kunnen hebben in het leven. Deze vorm van gelijkheid verzekert tevens een gelijkwaardige toegang tot bronnen van inkomsten en sociale functies (bijvoorbeeld beurzen, sociale zekerheid, enz.). Dit laat toe om een zekere sociale mobiliteit te creëren, die op haar beurt binnen de samenleving een verstarring moet tegengaan, en een beweging van elites moet garanderen. Tot slot is er de gelijkheid van voorwaarden. Deze vorm van gelijkheid heeft tot doel om eenzelfde levensniveau en levenswijze te bekomen, zoals voorgesteld door sommige vormen van het socialisme. In principe maakt deze gelijkheidsinterpretatie niet echt deel uit van de democratische vereisten. In realiteit zien we echter dat de sociale betrokkenheid een voorwaarde vormt voor de totstandkoming van de democratie: het vermijden dat burgers in een soort duale maatschappij leven, versterkt de kans op sociale cohesie, wat uiteraard de belangrijkste taak is van de politiek.

2.2. Verkiezingen als een vertegenwoordigingswijze van burgers in een democratie

De democratie, en dit is een derde bestaansvoorwaarde, wordt ook gekenmerkt door het feit dat het volk zijn macht gaat delegeren naar vertegenwoordigers. Deze vertegenwoordiging van de macht kan verschillende vormen aannemen, en kan volgens heel wat diverse kiessystemen verlopen (proportionele vertegenwoordiging, uninominale vertegenwoordiging, enz.). Nu, wat er ook van zij, er moet altijd op de één of andere wijze sprake zijn van een algemene en enkelvoudige stemming. Dat is een techniek die aan de kiezer moet toelaten om, op regelmatige tijdstippen, tussen de verschillende kandidaten voor een bepaald politiek mandaat die personen aan te duiden, die volgens hem of haar, het best geschikt zijn om wetgevend op te treden of om te regeren. De verkiezing maakt van de machtsuitoefening een functie, en geen eigendom.

Bij de toepassing van dit principe is er altijd sprake van een tijdslimiet. De vertegenwoordigers krijgen de macht toevertrouwd voor de duur van één legislatuur; het is niet de bedoeling dat ze die macht voor eens en altijd verwerven. Na die legislatuur moeten ze zich opnieuw onderwerpen aan de stem van de kiezer.

Eens de macht terugkomt bij de kiezer (bijvoorbeeld na het verloop van de legislatuur) treedt er een procedure in werking met het oog op een verdere uitoefening van de macht. Zo zijn er verschillende mechanismen ontworpen om de continuïteit van de werking van de staat te verzekeren, om een nieuw wetgevend orgaan in plaats te stellen, en om een nieuw uitvoerend orgaan te vormen (dat dan de uittredende regering zal vervangen). Wie er aan de macht komt, en hoe men aan de macht komt, is vastgelegd in wettelijke procedures. Politieke leiders kunnen geen macht verwerven buiten deze procedures om. In die zin betekent het stemmen een vernieuwing, daar het een einde maakt aan machtsverwerving op basis van geweldgebruik. K. Popper verklaart hierover het volgende: 'l'essentiel, dans toute forme de gouvernement, est que l'on puisse déposer le gouvernement sans effusion de sang, avant qu'un autre ne prenne en main les rênes du pouvoir. Il importe assez peu, selon moi, de savoir comment se fait cette déposition – par des élections ou par décision du Parlement – du moment qu'il s'agit de la décision d'une majorité d'électeurs, de représentants de ceux-ci, ou encore de juges d'une cour constitutionnelle'.¹⁵

2.3. De kracht van de competitie voor de democratische vertegenwoordiging

De democratische werking veronderstelt dat het verwerven van macht gebeurt op basis van competitie. Dit betekent dat in het politieke domein een begrip als competitie als eerder positief zal ervaren worden, iets wat eigenlijk vandaag de dag nog maar zelden het geval is. Het is inderdaad eigen aan de democratie om het debat, de vrije mening en het vrijelijk uiten van die mening door de burgers te garanderen. Er kunnen zich groepen gaan vormen of individuen kunnen zich verzamelen rond een aantal eigen kernideeën, of programma's die hen gaan onderscheiden van andere groepen of kandidaten voor een machtspositie. Die instanties of actoren zijn met elkaar in een concurrentiestrijd verwikkeld om de gunst van de kiezer en om op die manier de macht te verwerven. Iedere deelnemer aan die strijd dient te kunnen beschikken over gelijke middelen en kansen om het te kunnen halen. Gewoonlijk wordt de strijd om de stem van de kiezer gevoerd via partijlijsten. Macridis en Brown vatten dit proces als volgt samen: 'new issues will always emerge and new conflicts threaten the newly won agreements. The characteristic procedures of democracy include campaign oratory, the election of candidates, parliamentary divisions, votes of confidence and of censure – a host of devices in short, for expressing conflict and thereby resolving it. The essence of democracy is the habit of dissension and conciliation over ever-changing issues and amidst ever-changing alignments. Totalitarian rulers must enforce unanimity on fundamentals and on procedures before they can get down to other business. By contrast, democracy is that form

of government that derives its just powers from the dissent of up to one half of the governed.¹⁶ Het aanvaarden van discussie en debat doet echter de vraag rijzen over de grenzen van de democratie: moet een democratie zover gaan dat het ook de vrije meningsuiting moet aanvaarden van allerlei bewegingen die het niet goed menen met de democratie? In het hoofdstuk van J.-M. Sterkendries over het negationisme en hoe dit dient aangepakt te worden, komt deze thematiek ruimschoots aan bod. Ook wij zullen verder in deze bijdrage terugkomen op deze kwestie.

Een karakteristiek die noodzakelijkerwijze verbonden is met de werking van een democratie is dat de oppositie over de mogelijkheid blijft beschikken om aan de macht te komen. Minderheden en niet-verkozen fracties zijn niet uitgesloten om aan de machtsstrijd deel te nemen. Dankzij wettelijke mechanismen behouden ze het recht om hun mening te uiten, het regeringsbeleid gesteund door de meerderheid te bekritisieren, en hun eigen opvattingen over het publieke beleid te verdedigen. Ze blijven bereid tot een machtswissel met het bestaande politieke bestuur. 'Democracy (...) is defined as a political system which supplies regular constitutional opportunities for challenging the governing officials. It is a social mechanism for the resolution of the problem of societal decision-making among conflicting interest groups which permits the largest part of the population to influence these decisions through their ability to choose among alternative contenders for political office. If the conditions facilitating the perpetuation of an effective opposition do not exist, then the authority of officials will be maximized, and popular influence on policy will be at a minimum. This is the situation in all one-party states; and by general agreement, at least in the West, these are dictatorships.'¹⁷

2.4. Het recht als regulerende factor van de competitie

Volgens sommigen is het van absoluut belang dat in een democratie de drie machten gescheiden worden en dat het de verkozenen zijn die de wetgevende macht uitoefenen. Als de drie machten gescheiden worden, dan zal, in overeenstemming met het principe van Montesquieu, de autonomie van de wetgevende, rechterlijke en uitvoerende macht versterkt worden. Het democratische karakter van een regime is maar verzekerd, indien iedere macht het eigen toegewezen werkingsdomein respecteert. Machtsconcentraties bij één orgaan, of andere organen gaan onderwerpen aan beperkingen bij het uitoefenen van hun eigen bevoegdheden, gaan precies in tegen die democratische eigenheid. Daar het Parlement één van de meest karakteristieke instellingen van de democratie vormt (vertegenwoordigende functie), moeten de voorwaarden die noodzakelijk zijn voor haar goede werking, gerespecteerd worden. Het vrije debat en discussie moeten de gulden regel blijven voor de wetgevende organen. H. Kelsen vat het belang van het Parlement in de volgende bewoordingen samen: 'Son essence objective, c'est la formation de la volonté étatique directrice par un organe collégial élu par le peuple sur la base du suffrage universel et égalitaire, c'est-à-dire démocratique et prenant ses décisions à la majorité.'¹⁸

Het is van primordiaal belang, en dit is een andere vereiste van de democratie, dat de wetten ingesteld door de wetgevende macht aan de basis liggen van een

Rechtsstaat. De Grondwet en de wetten moeten de wil van het volk weerspiegelen en de democratische waarden garanderen. Ze vormen de juridische basis van de samenleving, en zijn voor eenieder in gelijke mate van toepassing. Dit veronderstelt met name dat ook het publieke gezag, de administratie, de wetgever – die allen moeten handelen in overeenstemming met de Grondwet en de wetten (wettelijkheid) – hieraan onderworpen zijn. Indien een democratische rechtsregel niet gerespecteerd wordt, dan moet die overtreding bestraft worden, een mechanisme dat zowel geldt voor de gewone burgers als voor de politieke besluitvormers.

2.5. Burgerzin als een juridisch begrip en een politieke realiteit

De enige reden waarom we hier die algemene definitie van de democratie gegeven hebben, is om ze te gaan contrasteren met het hitlerregime of om het even welk totalitair of dictatoriaal regime. Maar deze definitie laat vooral toe om, aan de hand van een aantal objectiveerbare criteria, een van de cruciale dilemma's belichaamd door het verleden van het Fort van Breendonk aan te snijden: hoe ver moet een democratie gaan in haar inspanningen om een fundamentele waarde als de vrijheid van meningsuiting te verdedigen, wanneer tegelijkertijd vrijheidsdodende bewegingen en ideologieën hiervan misbruik dreigen te maken? Het feit dat een totalitair leider door middel van verkiezingen aan de macht kan komen en dat een genocide bureaucratisch kan georganiseerd worden, noodzaakt ons om vragen te stellen bij het vermogen van een democratie om dit soort dilemma's aan te pakken. De vraag is echter niet nieuw. Het is wel mogelijk om de dingen vanuit een nieuw perspectief te benaderen: wat is het verschil tussen een democratie en een dictatuur (of een totalitair regime) op het vlak van de bereidheid om aan de herinnering te werken? Een dictator, en *a fortiori* een totalitaire leider, zal het werken aan de herinnering willen vermijden, omdat dit nu eenmaal vereist dat men de dingen in vraag stelt. In dat opzicht zouden we kunnen stellen dat het werken aan de herinnering, een activiteit die een scharnierfunctie vervult tussen het procedurele en substantiële luik, gaat functioneren als een soort waardemeter voor de capaciteit van een democratie om (zichzelf) op te bouwen.

Om te vermijden dat het zou gaan om iets onpersoonlijk, is het van essentieel belang dat iedere burger deel uitmaakt van het democratische opbouw- en bezielingsproces. De democratie kan als politiek bestel maar bestaan bij gratie van de dagdagelijkse beslissingen genomen door de politieke en burgerlijke actoren. Theoretici van de democratie, zoals R. Dahl, definiëren burgerzin aan de hand van het stemrecht, en meer in het algemeen, door de kwaliteit van het *subject* van de staatswetten.¹⁹ Vanuit deze meer substantiële dan procedurele benadering, gaat burgerzin ook verwijzen naar de mate waarin de burgers belang hebben bij, bereid zijn om te investeren in, en te werken aan het politieke leven. Het gaat dan met andere woorden om de mate waarin ze beslissen om actief deel uit te maken van dat politieke leven. Voor wat het project van het Gedenkteken van het Fort van Breendonk betreft, is het belangrijk te onderstrepen dat burgerzin alle vormen van status en leeftijdsklassen overstijgt. Het belangt niet enkel de families van de slachtof-

fers aan, maar ook ieder hedendaags burger, niet enkel oudere maar ook jongere generaties. Burgerzin is bovendien niet exclusief verbonden met één welbepaald model van democratie: representatieve democratie (zoals hierboven uitgebreid beschreven) veronderstelt net als participatieve democratie dat de burgers ten volle bijdragen tot haar dynamische karakter.

De wet van 19 augustus 1947 dringt er op aan dat het 'spoor' van het Fort van Breendonk *'in de geest van de natie blijft, de burgerlijke ingesteldheid stimuleert en de patriottische opvoeding van de jeugd ten goede komt'* (artikel 3). De terminologie die door de na-oorlogse wetgever werd gebruikt, komt wat oubollig over: de 'natie', 'burgerlijke ingesteldheid' en 'vaderland' doen wat gedateerd aan in een tijd van globalisering, actief burgerschap en 'governance'. Maar één ding blijft als een paal boven water staan: 'Connaitre le passé est une manière de s'en libérer'.²⁰ Om vandaag de verschillende aspecten van dat historische geweten te onderzoeken, om het verleden te doorgronden zodat we niet langer dezelfde fouten zouden maken, om de idee van 'het zich los maken van zijn verleden' op te vatten als een motor van de democratische werking, is het van absoluut belang om na te denken over de manier waarop er werk kan gemaakt worden van de herinnering.

3. Het werken aan de herinnering als een *deus ex machina*

Kan het werken aan de herinnering door de politieke besluitvormers en de burgers geïnterpreteerd worden als een engagement voor de toekomst? In welke omstandigheden kan dit soort activiteit zorgen voor een 'bevrijding' (om het te zeggen in de bewoordingen van R. Aron)? Vooraleer deze vragen te beantwoorden, is het aangewezen om kort even terug te komen op een aantal conceptuele verduidelijkingen.

3.1. Conceptuele verduidelijkingen

De eerste verduidelijking handelt over de begrippen 'herinnering' en 'geschiedenis'. Tussen beide concepten is er niet echt een duidelijke en precieze grens te trekken. Deze twee fenomenen mogen nochtans niet met elkaar verward worden. Het loont de moeite om in dit verband een viertal verschilpunten aan te halen. De herinnering is een beleving die onderhevig is aan een voortdurende evolutie; de geschiedenis is een geleerde en abstracte reconstructie waarbij er veel meer een neiging bestaat om duurzame kennis af te bakenen. De herinnering is meer- of minder vaak van aard, eigen aan elke groep; de herinnering kan gesitueerd worden in het domein van het geloof en het sacrale; de geschiedenis is in principe kritisch ingesteld en seculier van aard. De doelstelling van de herinnering bestaat erin om een identiteit op te bouwen en te versterken; de geschiedenis daarentegen streeft naar kennis en het begrijpen van het verleden. Het studieobject van de geschiedenis is het feit of de gebeurtenis *an sich*; het is niet de bedoeling om het een plaats te geven in het heden.²¹

Op basis van deze korte analyse, komt het zeker niet als een verrassing dat de herinnering niet mag beschouwd worden als een exacte en perfecte weerspiegeling van het verleden. Ze is er slechts een spoor van. Het is trouwens in die zin dat Augustinus de herinnering definieert als 'le présent du passé'.²² Men moet in dat verband vaststellen dat herinneringen niet letterlijk bewaard worden, maar eerder gereconstrueerd en herwerkt worden in functie van de omstandigheden. De herinnering laat zich niet herleiden tot een herhaling of tot een eenvoudige en letterlijke bewaring van het verleden; ze veronderstelt een voortdurende inspanning om het verleden te herschikken. Het selectieve en veranderlijke karakter van de herinnering is dus niet echt een negatieve eigenschap, maar is eerder functioneel – of inherent – verbonden met ieder teruggrijpen naar het verleden.²³

De tweede verduidelijking heeft betrekking op de begrippen 'officiële herinnering' en 'levende herinnering'. Met de officiële herinnering wordt verwezen naar de manier waarop politieke vertegenwoordigers, in dit geval de Belgische overheden, het verleden in beeld brengen. De levende herinnering omvat het geheel van herinneringen gedeeld door de bevolking, ongeacht of het hier gaat om zelf beleefde of doorgegeven herinneringen. De officiële herinnering is per definitie een ontleende en uitwendige herinnering, die niet op een systematische manier is samengesteld uit individuele herinneringen. Het gaat eerder om een herinnering in de metaforische – en niet in de biologische – zin van het woord. De twee fenomenen functioneren volgens een geheel eigen logica. Hun doelstellingen en respectieve beperkingen zijn verschillend. Het zou nochtans niet echt aangewezen zijn om in de verleiding te komen de twee vormen van weergave van het verleden te gaan beschouwen als een radicale dichotomie. De levende en de officiële herinnering zijn met elkaar verbonden, waarbij de ene de andere voedt.

De politieke overheden kunnen trachten om de binnen de privésfeer doorgegeven herinnering zin te geven en te structureren. Dit kan gebeuren door gebruik te maken van schoolhandboeken, monumenten of herdenkingsplechtigheden. Maar de verspreiding van een historische interpretatie mag zeker niet gezien worden als het eenzijdig opleggen van iets. De burgers die blootgesteld worden aan een dergelijk officieel discours gaan mee vorm geven aan de boodschap die hen wordt doorgegeven. Burgers zijn meer dan alleen maar passieve ontvangers. Dit maakt dat men ook afwijkingen kan vaststellen tussen datgene wat de officiële herinnering kan zeggen over een bepaalde gebeurtenis en de binnen een samenleving heersende percepties. Dit gezegd zijnde, kunnen we nu overgaan tot de volgende vraag: welke lading wordt precies gedekt door de uitdrukking 'werken aan de herinnering'?

3.2. De geboden van de herinnering

Sinds het begin van de jaren negentig, doen twee types van actoren een beroep op de 'herinneringsplicht'.²⁴ Vooreerst zijn er de verenigingen van oudstrijders, verzetsstrijders, gedeporteerden, vervolgde minderheden of burgerslachtoffers van de twee wereldoorlogen, en recent nog de afstammelingen van de zwarte slaven of sommige immigranten, die hun pijnlijke herinneringen willen erkend zien. Ten tweede, zijn

er de officiële autoriteiten (Eerste Minister, Minister van Defensie, Minister bevoegd voor de oudstrijders, Minister van Buitenlandse Zaken) die de gelegenheid te baat nemen om op vaste jaarlijkse tijdstippen vastgelegde herdenkingsplechtigheden bij te wonen. In 1992, beschreef de Franse Minister Roland Dumas de herinneringsplicht als 'een opdracht voor de toekomst'. Voor deze Minister van Buitenlandse Zaken, 'on ne bâtit pas le futur sur la négligence du passé, on ne se garantit pas contre le retour des forces de destruction en oubliant leurs méfaits'.²⁵

Drie jaar later, zal de Franse president Jacques Chirac de verantwoordelijkheid van de Franse staat erkennen voor de razzia uitgevoerd tegen de Joden in de zomer van 1942.²⁶ Vanuit een bezorgdheid om 'lessen te trekken uit het verleden', krijgt voor de eerste president van na de oorlog, de herinnering een heel nieuwe betekenis. Wat de president zegt, is niet voor interpretatie vatbaar. Het is van belang om 'de Europese jeugd op te roepen tot het erkennen van het bestaan van een herinneringsplicht' – en om er zich bewust van te blijven dat er 'ten aanzien van de slachtoffers van de verschrikking niet enkel een waarheidsplicht bestaat, maar ook een blijvende schuld'.²⁷

Heel wat Belgische politieke verantwoordelijken gaan zich op een vergelijkbare manier opstellen als de bewakers van de herinnering. Zo zal vanaf 1999 Minister van Buitenlandse Zaken Louis Michel meerdere acties ondernemen onder het motto 'dat nooit meer', of het nu ging om het aanmoedigen van een gerechtelijke procedure tegen Augusto Pinochet, het aanklagen van de toetreding van het FPÖ van Jörg Haider tot de Oostenrijkse regering, of het in herinnering brengen van de 'zwartste bladzijden' van de kolonisatie. Ieder van die initiatieven werd gerechtvaardigd op grond van morele argumenten. De doelstelling van de Belgische regering is ambitieus: 'het verleden op een duidelijke manier verhelderen', 'de onrechtvaardigheden uit de Geschiedenis toegeven'²⁸, bijdragen tot een rechtvaardige herinnering.²⁹ De boodschap wordt in alle toonaarden weergegeven: het 'werken aan de herinnering' verschijnt als een *deus ex machina* die moet toelaten om 'de meest donkere hoofdstukken uit onze geschiedenis af te sluiten'.³⁰ Of zoals Louis Michel het stelt, 'un usage critique de la mémoire nous engage à raconter l'histoire non seulement à partir de la tradition qui nous définit et du lien émotif qui nous rattache à elle, mais également en nous plaçant du point de vue des autres groupes: il nous engage à développer une vision multifocale de l'histoire'.³¹ Het gaat hier duidelijk om nobele beweegredenen, die mijlenver verwijderd zijn van een door *Realpolitik* geïnspireerde logica.

3.3. Een ethisch of politiek gewetensonderzoek?

Bij dit alles dienen de nodige vragen gesteld te worden. Als we nu even het pure retorische aspect van deze verklaringen buiten beschouwing laten, dan is het maar de vraag binnen welk soort realiteit een dergelijke manier van werken moet begrepen worden. We kunnen in dit verband niet anders dan vaststellen dat de gewetensonderzoeken, die zich steeds frequenter voordoen op het politieke toneel, zich zowel situeren binnen een ethische als binnen een politieke context.

Vanuit ethisch oogpunt, hebben talrijke specialisten zich gebogen over de vraag van wat nu precies een 'rechtvaardige' herinnering vormt in de nasleep van een internationaal of een intercommunautair conflict.³² Het is op dat ogenblik voor niemand mogelijk om de feiten zomaar te vergeten, gezien de belangrijkheid en de ernst van de veroorzaakte gevolgen. De wonden zijn nog open, en de slachtoffers zijn nog maar net begraven. Maar zelfs indien de protagonisten onmogelijk kunnen vergeten wat er gebeurd is, toch kunnen ze verschillende houdingen aannemen ten aanzien van het verleden. Zo kan men vooral de herinnering aan de verwondingen willen centraal stellen, en/of, omgekeerd, de neiging hebben om de meest beschamende gebeurtenissen te willen verbergen. Het is trouwens ook mogelijk dat men binnen de werkzaamheden aan de herinnering de dingen noch wil overwaarderen, noch wil vergeten.³³

Deze werkwijze schijnt voor Paul Ricœur de enige weg te zijn om het herinneringswerk aan te vatten, zonder hierbij gevoelens van wrok of verlangens van wraak op te wekken. Eerder dan een litteken te willen creëren van een wonde die nooit een litteken kan worden, breekt het herinneringswerk met zowel de logica van de wraak als die van het vergeten. Het is zeker niet de bedoeling om het verleden te vergeten. Wel integendeel, het is de bedoeling om het te veranderen door er een andere betekenis aan te geven. Hierbij gaat het er niet om te doen alsof de dingen die gebeurd zijn, bij wijze van magische ingreep, nooit hebben plaatsgehad. Waar het wel om gaat, is aan te tonen dat men vanuit het verleden verschillende andere toekomst kan opbouwen. Dit laat toe om met en niet zonder, of in weerwil van de herinnering te leven.³⁴

In diezelfde logica moet het duidelijk zijn dat het werken aan de herinnering niet zozeer over de feiten zelf gaat, maar over de schuld die zowel een verpletterende last kan vormen voor de herinnering, als voor het vermogen om een eigen toekomst uit te stippelen. De bedoeling is niet om zich te bevrijden van de herinnering en de sporen van het verleden, maar eerder van de wrok- en haatgevoelens die ermee verbonden zijn. Het gaat er met andere woorden om om het verleden te ontdoen van zijn affectieve last. Het verleden moet als het ware geneutraliseerd worden.³⁵ Jerzy Jedlicki, professor aan het Instituut voor Geschiedenis van de Poolse Academie van wetenschappen, spreekt in dit verband over een noodzakelijke 'dosis onverschilligheid'.³⁶ Alleen een dergelijke ingesteldheid kan ons ervoor behoeden dat steden of slagvelden met een heilig karakter, graftombes van helden of plaatsen verbonden met de geboorte van de natie het vergieten van het eigen bloed, of dat van anderen, gaat rechtvaardigen. Dat is voor hem 'de noodzakelijke voorwaarde om via onderhandelingen te kunnen komen tot een redelijke oplossing van crisissen waarvoor schijnbaar geen oplossing bestaat'.

In dat opzicht kan dus gesteld worden dat het ultieme doel van het werken aan de herinnering er niet in bestaat om de waarheid met de grote 'W' te achterhalen, maar om een relaas te brengen dat ertoe kan leiden om de verschillende betrokken partijen dichter bij elkaar te brengen. De herinneringswerkzaamheden willen zeker niet de noodzaak in vraagstellen om de historische waarheid te achterhalen. Het

gaat hier gewoonweg om twee verschillende perspectieven. Het gaat niet om een geschiedkundige onderneming in de ware zin van het woord, maar om een politieke overweging waarbij men de intentie heeft om het verleden ondergeschikt te maken aan het heden. Het is dus niet de bedoeling om het verleden te beschrijven zoals een historicus dat zou doen, maar om het verleden op een dusdanige manier voor te stellen dat het ten goede komt aan de beoogde samenwerking.

De Frans-Duitse casus is kenmerkend in dit opzicht. Zo beslissen Charles de Gaulle en Konrad Adenauer om vanaf 1958 een einde te maken aan de vijandigheid van voorheen. En hoewel hun dialoog zeker niet vrij was van dubbelzinnigheden en onenigheden, gaan de Franse en Duitse vertegenwoordigers vanaf dan hun toenadering onderbouwen met een onderling afgesproken erkenning van het gemeenschappelijke verleden, dat 'remplit de fierté, mais aussi de regrets douloureux'.³⁷ De overheden van beide staten gaan systematisch de nadruk leggen op de gemeenschappelijke interpretatie van het verleden. Zo vat de Franse Eerste Minister Lionel Jospin de op gang gebrachte logica samen door de herinnering niet te omschrijven als 'une façon de réveiller les anciennes souffrances, mais, sans les oublier, une manière de faire la paix avec le passé'.³⁸ Het objectief van deze houding is precies om de nationale verhalen uit hun strakke keurslijven te bevrijden, en om de ontwikkeling van agressieve, verkrampte en op uitsluiting gerichte herinneringen te vermijden. De transformatie van de herinnering aan Verdun is hiervan een opmerkelijk voorbeeld. Niet enkel het aantal slachtoffers, maar ook het meedogenloze karakter van de veldslag hebben de geesten aan beide zijden van de Rijn diep getekend. Al vanaf 1916 zal een nationalistisch gekleurde voorstelling van de gevechten tot stand komen, en dit zowel bij de Fransen als de Duitsers. Maar enkele decennia later, gaat de Frans-Duitse toenadering ervoor zorgen dat de weg geopend wordt voor een nieuwe interpretatie van het verleden: de herinnering aan Verdun wordt het getuigenis van alle strijders, Franse *en* Duitse. Er is niet langer sprake van veroordelingen en van revanchisme, maar van eenzelfde huldebetoon aan de soldaten van beide kampen.

Deze poging tot integratie betekent zeer zeker niet dat er sprake zal zijn van een perfecte uniforme voorstelling van het verleden. Niets verhindert dat de veelheid aan standpunten blijft bestaan: er wordt integendeel uitgegaan van de aanvaarding van redelijke meningsverschillen over de realiteit van het verleden. Zelfs in het Frans-Duitse voorbeeld, dat toch wel beschouwd wordt als een typecasus, mag een gemeenschappelijke voorstelling van een conflictueus verleden niet verhinderen dat men aan beide zijden van de Rijn een andere benadering zal hanteren. Zoals Gerard Schröder en Lionel Jospin reeds aangaven, zullen de verschillen en 'misverstanden over de herinnering' blijven bestaan 'tant que nous resterons les Allemands et les Français, tant que nos identités seront différentes'.³⁹

Trouwens, het feit dat verschillende standpunten in overweging worden genomen, betekent geenszins dat alle perspectieven ook gelijkwaardig zijn. Het is niet omdat men de pluraliteit van de voorstellingen van het verleden erkent, dat men daarom ook het bestaan van een realiteit los van deze voorstellingen in vraag zou stellen. Deze werkwijze is niet relativistisch geïnspireerd, maar gaat uit van het feit dat een

gemeenschappelijk verleden op feitelijk vlak en de hiermee verbonden ervaringen wel eens van elkaar willen verschillen.

Het in overweging nemen van het vroeger aangedane leed is nochtans niet vanzelfsprekend. De standpunten zoals die ingenomen worden door de vertolkers van de officiële herinnering zijn zeker niet alleen maar ingegeven door bekommernissen van rechtvaardigheid en erkenning. Omdat ze binnen een welbepaalde context verankerd zijn, moeten deze posities ook gezien worden als het resultaat van een politieke berekening die afhankelijk is van de feiten van het ogenblik. Denken we hierbij maar aan de machtsverhoudingen, allerhande belangen die op het spel staan, of doelstellingen die nagestreefd worden. Zo gaan bijvoorbeeld in de Frans-Duitse casus heel wat factoren van pragmatische aard de transformatie van de relaties tussen de vroegere 'erfvijanden' verklaren. Drie factoren blijken van fundamenteel belang te zijn in dit verband: het totale karakter van de Duitse nederlaag (en dus ook van de Duitse behoefte aan politieke rehabilitatie op internationaal vlak), het bestaan van een gemeenschappelijke vijand (de vijand bevindt zich niet langer aan de andere kant van de Rijn, maar is in het Oosten), en de massale buitenlandse steun, vooral vanuit de Verenigde Staten, die de toenadering wilde bevorderen.

Ook in België blijken de verwijzingen van Louis Michel naar de rol van de herinnering eerder pragmatisch van aard te zijn. Door doelbewust de nadruk te leggen op een nieuwe buitenlandpolitiek, gebaseerd op 'l'éthique des rapports internationaux',⁴⁰ trachtte de zogenaamde regenboogcoalitie (een coalitie van liberalen, socialisten en groenen die aan de macht kwam in 1999) het blazen van België wat op te poetsen ten aanzien van de interne en de internationale publieke opinie. Deze 'democratisering van de buitenlandpolitiek' bleek van doorslaggevend belang te zijn om de steun te verwerven van een algemeen ontgoochelde electorale achterban – denk hierbij maar aan de Dutroux affaire en de dioxine crisis – en om de nationale cohesie wat te bevorderen die in het gedrang gekomen was door de toenemende communautaire spanningen. Op het internationale toneel wenste België te komen tot het uitoefenen van een invloed 'bien plus importante que sa simple taille géographique'.⁴¹ Meer bepaald ging het om het spelen van een actievere rol binnen de Europese politiek ten aanzien Centraal-Afrika. Nu, het is precies om te kunnen komen tot genormaliseerde relaties met de Democratische Republiek van Congo, dat België er zich toe engageerde om het koloniale verleden opnieuw te onderzoeken. De parlementaire onderzoekscommissie belast met het scheppen van meer klaarheid in de moord op de Congolese Eerste Minister Patrice Lumumba, is hiervan zonder enige twijfel het beste voorbeeld.

4. Het werken aan de herinnering: welke werkwijze in een democratie?

Naast de voor iedere staat specifieke motieven, kan het toegenomen belang van de herinnering ook verklaard worden binnen een precieze sociologische context. Deze context wordt gekenmerkt door het gewicht van de herinneringen aan de tragedies

van de 20ste eeuw⁴², de onzekerheden die samenhangen met een verzwakking van het staatsgezag, het verlies aan geloofwaardigheid van de grote ideologische verhalen⁴³, de toenemende aandacht voor de rechten van de mens en voor de slachtoffers in het algemeen. Hoe dient, binnen een dergelijk kader, de samenhang tussen het werken aan de herinnering en de democratie begrepen te worden? In dit verband loont het de moeite om een antwoord te formuleren op een tweetal vragen. Ten eerste: vormt het werken aan de herinnering een *conditio sine qua non* voor de democratie? Ten tweede: in welke mate laten de democratische basisprincipes het werken aan de herinnering toe?

4.1. Een *conditio sine qua non* voor de democratie?

Sommige auteurs wijzen op de essentiële rol van het werken aan de herinnering bij het opbouwen van een democratisch regime. Het geval van Zuid-Afrika wordt in dit verband dikwijls aangehaald als een voorbeeld. Zo stemt het Zuid-Afrikaanse parlement in mei 1995 een wet die tot doel heeft om de nationale eenheid en verzoening te bevorderen. Binnen datzelfde opzet werd ook een waarheids- en verzoeningscommissie ('Truth and Reconciliation Commission' of afgekort TRC) gecreëerd. De wet kent meteen ook een filosofische betekenis toe aan deze commissie door ze te laten steunen op drie begrippen: waarheid, berouw en vergeving. De tekst zelf van de Grondwet stelt dat er moet gestreefd worden naar een verzoening van de volkeren van Zuid-Afrika op basis van begrip en niet op basis van wraak. Om dit doel te bereiken, stelt de TRC voor om amnestie te verlenen in ruil voor de waarheid. Zoals haar naam zelf aangeeft, bestaat de specificiteit van de TRC er in dat ze tracht twee begrippen met elkaar te verzoenen die traditioneel haaks op elkaar staan: het zoeken naar de waarheid enerzijds, en verzoening anderzijds. Door de slachtoffers aan het woord te laten, getuigt de commissie van een zeker rechtvaardigheidsstreven. Door het voorzien van de mogelijkheid om amnestie te verlenen, verkondigt ze de noodzaak tot vergeving. Het is precies door een evenwicht trachten te vinden tussen deze twee extreme polen, dat de commissie een nieuwe rechtvaardigheidsopvatting verdedigt: deze van een herstellende en niet van een punitieve rechtvaardigheid, die gebaseerd is op bestraffing. Het doel van de commissie is dus om ervoor te zorgen dat de morele eenheid van de politieke gemeenschap hersteld wordt, en niet om sommige van haar leden uit te sluiten. Het gaat er niet om om te straffen, maar om 'billijk' te zijn door aan eenieder de mogelijkheid te geven zijn of haar standpunt uiteen te zetten.

Op 29 oktober 1998, na 30 maanden onderzoek, overhandigt de voorzitter van de TRC, Desmond Tutu, zijn eindrapport aan president Nelson Mandela. Zijn tekst is een onverbiddelijke aanklacht van de gruweldaden begaan gedurende 34 jaar apartheid. Teneinde te waken over het neutrale karakter van het rapport, worden niet enkel de gruwelen beschreven begaan door de politieke machthebbers, maar ook deze begaan door de tegenstanders van het regime. De tekst heeft nochtans niet alle door het regime veroorzaakte wonden kunnen helen. Het merendeel van de verwijten gericht aan de TRC hadden betrekking op de amnestieprocedure. De

onthulling van de gruweldaden en het feit dat de daders op een bijna systematische manier een gebrek aan berouw betoonden, gaf de indruk dat het hier ging om een verzoening in één enkele richting. Nochtans kan niemand ontkennen dat deze louteringsoefening het mogelijk heeft gemaakt om het democratische overgangsproces te laten verlopen op basis van een daad van gemeenschappelijke bezinning, en niet op basis van een daad van geweld en vernedering. Deze werkwijze heeft ook gezorgd voor een erkenning van de slachtoffers door te voorzien in de toekenning van financiële hulp, en door hen de mogelijkheid te geven hun 'verhaal te vertellen.'

Naast het Zuid-Afrikaanse voorbeeld, blijkt uit heel wat officiële verklaringen dat er inderdaad een verband bestaat tussen het werken aan de herinnering en de democratie. Zo neemt de Argentijnse president in maart 2004 afstand van de militaire dictatuur, die zijn land in een ijzeren greep hield van 1978 tot 1983, door op een plechtige manier om vergiffenis te vragen aan de slachtoffers. Iets eerder al gingen ook de officiële vertegenwoordigers van Kroatië en Servië op zoek naar internationale rehabilitatie, en erkenden ze officieel al het kwade dat ze elkaar tijdens de oorlog hadden aangedaan. Ook de Servische leiders gaan uiteindelijk op een vergelijkbare manier de slachtpartij toegeven van 7.800 Moslims in 1995 te Srebrenica, terwijl de Roemeense president, Ion Iliescu, de deelname erkent van zijn staat aan de uitroeiing van de Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog. En hiermee is de lijst met vergelijkbare voorbeelden zeker niet ten einde, wel integendeel. Nu, ieder van die voorbeelden toont wel aan dat het werken aan de herinnering wel duidelijk de norm aan het worden is.⁴⁴

Nochtans is deze manier van werken zeker geen *conditio sine qua non* voor de democratie. Het Spaanse voorbeeld volstaat om aan te tonen dat de overgang naar een democratie eveneens kan berusten op een vorm van stilzwijgen. Spanje zal het Francoregime, dat gedurende 40 jaar heeft standgehouden, inderdaad pas veroordelen 32 jaar na de dood van 'generalissimus' Francisco Franco. In 2007 breekt de zogenaamde wet van de 'historische herinnering', die handelt over het 'morele herstel' en de publieke rehabilitatie van de slachtoffers van de vervolging tijdens de burgeroorlog en de dictatuur, met het taboe dat was overgeërfd uit de overgangperiode (1975-1978). De verschillende partijen waren toen stilzwijgend overeengekomen om bij het opbouwen van de nieuwe democratie niet meer achterom te kijken en te vergeten wat er gebeurd was. Dit voorbeeld toont aan dat er in deze materie niet echt sprake kan zijn van één enkele norm of model. Waar in sommige gevallen het invoeren van een democratie van bij het begin vereist dat er op een expliciete manier gewerkt wordt aan de herinnering, zal men in andere gevallen eerder gebaat zijn – zij het bij wijze van overgang – met een vorm van stilzwijgen. De specifieke context van ieder casus verdient dus zeer zeker de grootste aandacht.

4.2. Het werken aan de herinnering en de democratische principes

Ten minste drie basisprincipes van de democratie, die eerder al behandeld werden onder punt 2, laten ons toe om na te denken over het belang, maar ook over het geheel

van beperkingen, dat verbonden is met het werken aan de herinnering. Deze principes zijn: het pluralisme, de gelijkheid en het systeem van de vertegenwoordiging.

Zoals reeds gesteld, moet ieder democratisch regime rekening houden met het feit dat de standpunten in de samenleving onvermijdelijk van elkaar gaan verschillen. Dit lijkt, op grond van het principe van de democratische rivaliteit, een gezonde toestand te zijn. Wanneer de verschillende standpunten betrekking hebben op een onderwerp uit het verleden, dan zal het werken aan de herinnering hier in al zijn complexiteit moeten mee omgaan, door geen enkele groep als drager van een bepaalde herinnering bij voorbaat uit te sluiten. Een dergelijke ambitie is echter alles behalve vanzelfsprekend. Licht het inderdaad voor de hand om vandaag, en dit op een definitieve manier, al de tegenstellingen van gisteren op te lossen? Kan een dergelijke inspanning op het vlak van de herinnering trouwens wel enkel het resultaat zijn van de politieke wil? Dit soort van vragen verwijst stevast naar het geloof dat het politieke discours wel degelijk een effect heeft op de door de bevolking gedeelde voorstellingen. Dit geloof moet echter met de grootste voorzichtigheid behandeld worden.

Om zich hiervan te vergewissen, is het interessant om even terug te grijpen naar het voorbeeld van het koloniale verleden. Bijna een halve eeuw na de onafhankelijkheid van Congo en Algerije, is geen enkel officieel discours er in geslaagd om te komen tot een homogenisering van de voorstellingen van het verleden. Waar het officiële verhaal van de kolonisatie vroeger voorgesteld werd als één enkele definitieve waarheid, neemt het nu eerder de vorm aan van een soort gespannenheid, van een onderhandeling tussen van elkaar verschillende, om niet te zeggen tegengestelde, herinneringen. Eerder dan de individuele voorstellingen vorm te geven, gaan de nationale autoriteiten geconfronteerd worden met steeds ingewikkelder wordende machtspletjes door groepen die elk drager zijn van een verschillende herinnering. De manoeuvreerruimte van de politieke overheid is in belangrijke mate beperkt. In plaats van aan de basis te liggen van een zogenaamde nationale herinnering, ontvangen de autoriteiten vragen tot erkenning die dikwijls weinig compatibel zijn met elkaar. Nu, uitgaande van die pluraliteit van ervaringen, kan men zich de vraag stellen hoe het mogelijk is dat het nationale discours nog een integrerende en cohesieversterkende rol zou kunnen spelen. Hoe is het in Frankrijk zo bijvoorbeeld mogelijk om de herinneringen van de *pieds-noirs*, de militairen, de Harki's, de bagagedragers, de oud-leden van de OAS, de nazaten van de immigranten, enz. met elkaar te verzoenen? Deze vraagstelling is identiek voor alle oud-koloniale machten.

Er is nog een andere vraagstelling, ditmaal verbonden met het principe van de gelijkheid. Als het illusoir is om te trachten te komen tot het homogeniseren van de verschillende voorstellingen van het verleden, wat dan te denken van de coëxistentievoorwaarden van deze verschillende voorstellingen? Is het aangewezen om te veronderstellen dat deze ervaringen deel uitmaken van een soort mozaïekdiscours? Maar, als dat inderdaad het geval zou zijn, hoe moeten we dan het risico vermijden van een relativistisch argument van het type 'ieder zijn herinnering, ieder zijn waarheid'? We zijn hier aanbeland bij een van de belangrijkste beperkingen bij een dergelijke werkwijze. Deze is maar te overwegen indien het gaat om klassieke

oorlogen (waar combattanten tegenover elkaar staan), maar niet indien het gaat om atypische conflicten (waarbij we te maken hebben met een slachtoffer en een beul die beiden duidelijk geïdentificeerd werden). Het slachtoffer en de onderdrukker zijn niet onderling verwisselbaar. De bereidheid om rekening te houden met meerdere standpunten kan maar overwogen worden indien de schuld gedeeld is. Het is echter totaal ongepast indien we te maken hebben met misdaden tegen de mensheid of genocide.

De toename van het aantal eisen op het vlak van de herinnering plaatst de vertegenwoordigers van de staat trouwens in een nogal paradoxale situatie: er wordt van hen niet enkel verwacht dat ze de rol van bemiddelaar op zich nemen (het is de staat waar iedere groep gaat aankloppen om erkenning te verkrijgen), maar, en tegelijkertijd, dat ze berouw betonen (er wordt nu van de staat verwacht dat ze zich verantwoordt). Het komt er met andere woorden op aan om een dominante houding te verzoenen met een van nederigheid. Waar het hier zeker niet om gaat, is het betreuren van de invraagstelling van een zogezegde unifiërende nationale herinnering en het veroordelen van de eisen van de slachtoffers die een per definitie verdeling zaaiend effect zouden hebben. Het bestaan van één enkele, definitieve officiële herinnering is zonder enige twijfel een mythe. Is het plurale, en dus ook het niet-consensuele karakter van de herinnering niet juist een teken van haar vitaliteit? Een herinnering die niet langer conflictueus van aard is, zo suggereert Annette Wieviorka, is zonder twijfel niet langer zinvol.⁴⁵ Dit gezegd zijnde, is het niet echt duidelijk wat de rol van de staat is in dit alles. Heeft de staat de ambitie om het individuele lijden om te vormen tot een '*mémoire partageable pour tous*'?⁴⁶ Of, wil ze eerder een soort verbinding vormen tussen de mekaar doorkruisende herinneringen?

Een laatste basisprincipe van de democratie laat ons toe om na te denken over de beperkingen verbonden met het werken aan de herinnering: dat van de vertegenwoordiging. Dit principe stelt inderdaad elk politiek gebruik van de vergeving in vraag. Nochtans hebben heel wat politieke verantwoordelijken het werken aan de herinnering van de hand gewezen door letterlijk om vergeving te vragen in naam van de eigen staat voor het aangedane leed. Deze collectieve dimensie van de vraag om vergiffenis wordt misschien nog het best geïllustreerd door het gebaar dat Willy Brandt stelde op 7 december 1970 bij zijn bezoek aan Warschau. Tijdens dit bezoek, ter gelegenheid van de ondertekening van het Duits-Poolse verdrag, knielt de Kanselier van de Bondrepubliek, met tranen in de ogen en met een wat verslagen blik, plots neer bij het gedenkteken van de helden en de slachtoffers van het getto van Warschau. Twintig jaar later is er wereldwijd een toename van uitingen van berouw, van het aanbieden van officiële verontschuldigungen en andere mea culpa's. We hebben reeds verwezen naar de voorbeelden van Servië, Kroatië of ook nog Roemenië. Ook het voorbeeld van Polen is veelzeggend. In 1991 biedt Lech Walesa op het spreekgestoelte van de Knesset, verontschuldigungen aan in naam van de Polen, die de Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog onrecht hebben aangedaan. Vijf jaar later drukt de Poolse Eerste Minister, Włodzimierz Cimoszewicz, zijn diepe spijt uit voor '*tout ce dont les Polonais s'étaient rendus coupables à l'égard des juifs*'.⁴⁷

Ondertussen vraagt ook Alexander Kwasniewski vergeving aan de natie voor alle wandaden van de Partij en het communistische regime.⁴⁸ In april 2000, zal ook de toenmalige Belgische Eerste Minister Guy Verhofstadt vergiffenis vragen aan het Rwandese volk voor het in de steek laten van de slachtoffers van de genocide van 1994.

Bij de vergevingsopvatting van collectiviteit tot collectiviteit, eerder dan bij die van individu tot individu, stelt zich een dubbel probleem voor wat de vertegenwoordiging betreft: het zijn de vertegenwoordigers die, enerzijds, vergeving vragen voor daden die ze niet zelf begaan hebben, en diegene die, anderzijds, vergiffenis gaan verlenen in naam van slachtoffers die niet langer zelf een stem hebben. Geen van beide vormen van vertegenwoordiging is echt vanzelfsprekend.

Het feit dat de daders van de strafbare feiten weinig of geen berouw betonen, vormt een eerste belangrijk argument tegen de legitimering van een collectieve vergeving. Van welke wandaden zou Willy Brandt – wiens houding ten aanzien van de nazi's boven elke verdenking staat – schuldig zijn? Waarvan zou Jacques Chirac – die amper 10 jaar was op het ogenblik van de razzia's van Vel' d'hiv – precies schuldig zijn? Vandaag is iedereen het erover eens dat schuld – net als onschuld – enkel individuen kan aanbelangen. Een fout is niet overdraagbaar van de ene generatie op de andere. Het is totaal zinloos om een gemeenschap in haar geheel vanuit moreel oogpunt te willen beschuldigen: 'Un peuple ne peut pas périr héroïquement, il ne peut pas être criminel, ni agir moralement ou immoralement; seuls les individus issus de lui le peuvent.'⁴⁹ Een regering of een natie zijn dus nooit schuldig voor hun verleden. Wat men wel kan stellen, is dat ze *verantwoordelijk* zijn voor de manier waarop ze vandaag met hun historische erfenis omgaan. De Duitse president Richard von Weizsäcker geeft blijk van een dergelijke historische verantwoordelijkheid, wanneer hij verklaart: 'Nous pensons aujourd'hui dans le deuil à tous les morts de la guerre et de la tyrannie. (...) Nous tous, coupables ou non, vieux ou jeunes, nous devons accepter le passé. Nous sommes tous concernés par ses conséquences et nous devons tous en répondre.'⁵⁰ De notie van de officiële erkenning blijkt dus heel wat meer aangewezen te zijn dan die van de vergeving in de enge zin van het woord.

Het tweede grote obstakel bij de notie van de collectieve vergeving heeft te maken met een zekere trouw aan de slachtoffers. Zoals de filosoof Hans Jonas het aangeeft, gaat vergeving hand in hand met het leven. Het gaat om een daad van moed en van grootmoedigheid en alleen de slachtoffers hebben het recht om een dergelijke daad te stellen. De dood van de slachtoffers maakt dus iedere vorm van vergeving eenvoudigweg onmogelijk. Voor Hans Jonas zal het licht dat door de in de kampen verdwenen kinderen beloofd werd aan de wereld niet schijnen. Hun handen zullen nooit meer de onze zoeken. Er zit dus niets anders op dan te leven met en te denken aan de zekerheid van de nabijheid van het kwade. We moeten ervoor zorgen dat dit kwade zich niet meer zal voordoen, maar 'ne pas faire semblant de le réparer lorsqu'il se fait tard et que la plainte a cessé.'⁵¹ In diezelfde zin verzet Vladimir Jankélévitch zich sterk tegen de idee van vergiffenis na de Shoah: 'Libre à chacun de pardonner les offenses qu'il a personnellement reçues, s'il le juge bon.

Mais celles des autres, de quel droit les pardonnerait-il? (...) Au fait, pourquoi nous réserverions-nous ce rôle magnanime du pardon? (...) Non, ce n'est pas à nous de pardonner pour les petits enfants que les brutes s'amusaient à supplicier. Il faudrait que les petits enfants pardonnent eux-mêmes.'⁵²

Op basis van deze argumenten schijnt het alles behalve gemakkelijk te zijn om te pleiten ten gunste van een collectieve vergeving. Dit besluit veronderstelt echter geenszins dat we de vaak positieve impact van de officiële erkenning van vroegere misdaden in vraag zouden moeten stellen. Onze doelstelling is niet om ze te beschouwen met zeker cynisme, maar om ze in de hun geëigende context te plaatsen. In dat opzicht is het een goed idee om een onderscheid te maken tussen de privésfeer en de publieke sfeer. Vanuit een strikt persoonlijk oogpunt, kan vergeving onder welbepaalde omstandigheden (wat die precies zijn, wil wel eens verschillen van specialist tot specialist) plaatsvinden. Het is alleen in die omstandigheden dat het gerechtvaardigd lijkt om te spreken van vergeving. Zoals we gezien hebben, kan dit laatste onder geen beding gebeuren door een institutie die zou handelen in de hoedanigheid van een moreel persoon, en die hierbij zou uitstijgen boven de individuele personen. Noch de staat, noch een volk, noch de geschiedenis mogen de indruk wekken te kunnen vergeven. Uitgaande van deze beperkingen is er niets dat belet om het belang van zekere officiële daden te belichten, die het mogelijk maken om, in de context van relaties tussen gemeenschappen en staten, een nieuwe start te nemen.

5. Besluit

De reflectie in deze bijdrage stelt zich wat sceptisch op ten aanzien van de ethische connotatie die men wel eens plaatst bij de herinnering. Met een dergelijke manier van denken heeft men wel eens de neiging om niet al te veel aandacht te besteden aan reflecties van eerder politieke aard. Nochtans heeft ons onderzoek aangetoond dat het verwijzen naar de herinnering noch politiek onschuldig is, noch historisch toevallig. Het beroep doen op de herinnering is, intrinsiek gezien, geen blijk van authenticiteit. De herinnering op zich is niet positief of negatief: ze is wat men ervan maakt.⁵³ Het is met deze wezenlijke ambivalentie in het achterhoofd dat het van belang is zich vragen te stellen bij de impact van de officiële voorstellingen van de geschiedenis: gaan zij het anders-zijn creëren, of hebben ze tot doel om het leed uit het verleden te verzachten?

Deze vraag verdient het om gesteld te worden binnen de Belgische context. Het 'herinneringslandschap' dat ons vlakke land kenmerkt, wordt vandaag de dag op een heel ander manier samengesteld. Dit is het resultaat van verschillende bewegingen. Met een geleidelijke deconstructie van de zogenaamde nationale herinnering, gaat een ontwikkeling gepaard van steeds verder uit elkaar groeiende communautaire herinneringen. Deze nieuwe samenstelling uit zich met name op het vlak van de discoursen die uitgesproken worden door de vertegenwoordigers van ieder van de aanwezige groepen.⁵⁴ Een van de belangrijkste vragen die zich in dit verband stelt, is

die van de mate waarin deze herinneringen met elkaar verenigbaar zijn. Gaat het bij deze verhalen over het verleden om een eenvoudige pluraliteit van standpunten, om een zekere spanning rond belangrijke gebeurtenissen, of nog om een fundamentele tegenstelling die zou betekenen dat wat door de ene bevestigd wordt, door de andere op een systematische wijze wordt ontkend? Indien het werken aan de herinnering er in bestaat om het verhaal *anders* te vertellen, het ook te vertellen vanuit het standpunt van de *andere*,⁵⁵ dan is het zaak om zich vragen te stellen bij wat er momenteel aan de gang is in België. En deze vraagstelling heeft directe gevolgen voor de manier waarop burgerzin opgevat en beleefd wordt.

Los van de Belgische casus, is het tenslotte van belang om te onderstrepen dat de kwaliteit van het democratische debat los staat van de keuze tussen de herinnering en de vergetelheid. Ze dient inspiratie te putten uit deze beide alternatieven. De herinnering heeft betrekking op de gebeurtenis uit het verleden als dusdanig, en dan vooral op de slachtoffers. Maar het doel van de herinnering bestaat er niet enkel in om een beeld te schetsen van de werkelijkheid. Het is de bedoeling om de protagonisten wat dichterbij elkaar te brengen rond éénzelfde relaas van het verleden. De vergetelheid zorgt ervoor dat de herinnering geen gevangene blijft van de gebeurtenis, dat ze 'exemplarisch' is en niet 'letterlijk' om het in de bewoordingen van Todorov te stellen.⁵⁶ Een vorm van geleidelijke onthechting zal op die manier vermijden dat men bezwijkt onder de last van een pijnlijk verleden. De onthechting moet integendeel toelaten om een *exemplum* te trekken voor de toekomst, om een voorbeeldwaarde te ontleen aan traumatiserende herinneringen. Dit zou er moeten voor zorgen dat de herinnering omgevormd wordt tot een project.⁵⁷ Deze dubbele beweging (herdenking – vergetelheid) houdt de herinnering levendig, niet met de bedoeling om herstel te vragen voor het aangedane vergrijp, maar om andere situaties te voorkomen, die, hoewel ze nieuw zijn, toch heel wat gelijkaardige kenmerken vertonen. Dit alles toont aan dat men de herinnering niet mag definiëren als een kopie van de werkelijkheid, en de vergetelheid als een tekortkoming. Allebei zijn ze onontbeerlijk, goed wetende dat het er in essentie om gaat te beseffen waarom (met welk doel, met het oog op welke finaliteit) en dus – uiteindelijk – voor wie men zich herinnert: voor de slachtoffers uit het verleden, hun nazaten, de gewone, hedendaagse burgers, of nog voor de toekomstige generaties?

Noten

- ¹ Uit het Frans vertaald door Carl Ceulemans. De citaten in de tekst blijven in hun oorspronkelijke taal behouden.
- ² CALLON, M. (2003), Science et société. Les trois traductions, *Les Cahiers du M.U.R.S.*, 42, pp. 54-71.
- ³ CALLON (2003), p. 64 [Cursief door de auteurs]
- ⁴ PIERSON, P. (2000), Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics, *American Political Science Review*, 94, 2, p. 263.
- ⁵ *Belgisch Staatsblad*, 30 augustus 1947, p. 7856.
- ⁶ (<http://www.breendonk.be>) [Cursief door de auteurs]

- ⁷ ARON, R. (1965), *Démocratie et totalitarisme*, Paris: Gallimard, p. 23
- ⁸ LASCOUMES P., LE GALÈS P. (Reds.) (2004), *Gouverner par les instruments*, Paris: Presses de Science Po.
- ⁹ Kamer van Volksvertegenwoordigers van België, Wetsvoorstel houdende wijziging van de wet van 19 augustus 1947 tot oprichting van het Nationaal Gedenkteken van Breendonk, 29 januari 2003, *DOC 50 2250/001*.
- ¹⁰ SCHIFFINO, N. (2003), *Crises politiques et démocratie en Belgique*, Paris: L'Harmattan, Coll. Logiques politiques.
- ¹¹ TILLY, Ch. (2007), *Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 7.
- ¹² SARTORI G. (1973), *Théorie de la démocratie*, Paris: Armand Colin, Coll. Analyse politique, p. 79 onder andere.
- ¹³ Dit principe verwijst naar een toespraak die door Abraham Lincoln gehouden werd te Gettysburg in 1863. De toespraak in kwestie eindigt met de woorden: 'We here highly resolve that these dead shall not have died in vain; that this nation, under God, shall have a new birth of freedom; and that government of the people, by the people, for the people, shall not perish from the earth.'
- ¹⁴ *Préliminaires de la Constitution, Reconnaissance et exposition raisonnée des droits de l'homme et du citoyen*, artikel 16, 20 en 21 juli 1789, Comité de Constitution.
- ¹⁵ POPPER K. (1993), *La leçon de ce siècle*, s.l.: Editions Anatolia, p. 107.
- ¹⁶ MACRIDIS, R. C. & BROWN, B.E. (1972), *Comparative Politics. Notes and Readings*, Homewood: The Dorsey Press, p. 475.
- ¹⁷ MACRIDIS & BROWN (1972), p. 125
- ¹⁸ KELSEN, H. (1988), *La démocratie: sa nature, sa valeur*, Paris: Economica, Coll. Classiques, Série politique et constitutionnelle, p. 9.
- ¹⁹ DAHL, R. (1998), *On Democracy*, New Haven and London: Yale University Press. Het is in dit verband interessant op te merken dat R. Dahl (1998, p. 78) stelt dat 'the citizen body in a democratically governed state must include all persons subject to the laws of that state except transients and persons proved to be incapable of caring for themselves' waar de Engelse term 'subject' in het Frans, zowel betekent rechtssubject ('sujet du droit') en/of onderworpen zijn aan het recht ('de lui être soumis'). Dit geeft een spanning weer tussen, enerzijds, de juridische, procedurele benadering van burgerzin (en van democratie), en anderzijds, de rol die de individuen spelen: het in mindere of meerdere mate actief en autonoom zijn.
- ²⁰ ARON (1965), p. 23.
- ²¹ Zie BEDARIDA, F. (1993), La mémoire contre l'histoire, *Esprit*, juli, pp. 7-13. en NORA, P. (1984), *Entre Mémoire et histoire. Les Lieux de mémoire*, I, Paris: Gallimard, p. XIX.
- ²² SAINT AUGUSTIN (1964), *Les confessions*, Paris: Garnier-Flammarion.
- ²³ Zie LAVABRE, M.-C. (1994), *Le fil rouge. Sociologie de la mémoire communiste*, Paris: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, pp. 35-36.
- ²⁴ De 'plicht' tot herinnering ten aanzien van de slachtoffers die voor eeuwig zullen zwijgen, werd voor het eerst onder de aandacht gebracht door Primo Levi in *Si c'est un homme* (Paris: Pocket, 1988). De uitdrukking van 'het werken' aan de herinnering is dan weer vooral verbonden met het werk van Paul Ricœur. Zie RICŒUR, P. (2000), *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Paris: Seuil.
- ²⁵ DUMAS, R. (1992), Pour ne jamais oublier, *Le Monde*, 16 oktober.
- ²⁶ Dit gebeurde op 16 juli 1995 (*La politique étrangère de la France*, <http://basedoc.diplomatie.gouv.fr/exl-php/cadcg.php?MODELE=PRESENTHTML&query=1>).
- ²⁷ 21 oktober 1996 (*ibidem*)

- ²⁸ 7 april 2003 (<http://www.diplomatie.be/fr/press/speechdetails.asp?TEXTID=6045>)?
- ²⁹ 6 april 2004 (<http://www.diplomatie.be/fr/press/speechdetails.asp?TEXTID=17611>).
- ³⁰ *Ibidem*.
- ³¹ 19 november 2003 (uiteenzetting door Louis Michel aan de Université libre de Bruxelles tijdens een colloquium over 'Mémoire de guerre et construction de la paix')
- ³² Zie met name RICOEUR (2000).
- ³³ Zie ROSOUX, V. (2000), *Les usages de la mémoire dans les relations internationales*, Bruxelles: Bruylant, Coll. Organisation Internationale et Relations internationales.
- ³⁴ Zie ROUSO, H. (1998), *La hantise du passé*, Paris: Textuel, p. 47.
- ³⁵ Zie IRWIN-ZARECKA, I. (1996), Neutralising the Past, *Peace Review*, 8,2, pp. 273-274.
- ³⁶ JEDLICKI, J. (1999), Comment la mémoire historique envenime les conflits?, *Le monde des débats*, mei, 5.
- ³⁷ LUEBKE, H. (1962), 4 september.
- ³⁸ 25 september 1999 (<http://basedoc.diplomatie.gouv.fr/exlphp/cadcgp.php?MODELE=PRESENTHTML&query=1>).
- ³⁹ *Ibidem*.
- ⁴⁰ MICHEL, L. (2001), Genève, 21 maart, <http://www.unhchr.ch/hurricane/hurricane.nsf/view01/A87154685A8CC2F4C1256A1C005B3E95?opendocument>
- ⁴¹ *Le Soir*, 22 juli 1999.
- ⁴² Zie TORPEY, J. (Ed.) (2003), *Politics and the Past. On Repairing Historical Injustices*, Lanham: Rowman and Littlefield.
- ⁴³ Zie GAUCHET, M. (2001), *La Religion dans la démocratie*, Paris: Gallimard, HARTOG, F. (2003), *Régimes d'historicité. Présentismes et expériences du temps*, Paris: Seuil.
- ⁴⁴ Zie MOREAU-DESFARGES, P. (1999), *Repentance et réconciliation*, Paris: Presses de Sciences Po.
- ⁴⁵ WIEVIORKA, A. (1999), Le Vel' d'hiv': histoire d'une commémoration, *Autrement*, 54, januari 1999, pp. 161-165.
- ⁴⁶ CHERKI, A. (2003), *Le Monde*, 7 oktober.
- ⁴⁷ Verklaring uitgesproken tijdens de herdenkingsplechtigheid 7 juli 1996, *Le Monde*, 9 juli 1996.
- ⁴⁸ Zie *Courrier international*, 367, 13-19 november 1997.
- ⁴⁹ JASPERS, K. (1948), *La culpabilité allemande*, Paris: Editions de Minuit, p. 75.
- ⁵⁰ 8 mei 1985.
- ⁵¹ JONAS, H. (1994), *Le concept de Dieu après Auschwitz*, Paris: Rivages Poche, pp. 68-69.
- ⁵² JANKELEVITCH, V. (1986), *L'imprescriptible*, Paris: Seuil, p. 55.
- ⁵³ Zie LE GOFF, J. (1988), *Histoire et mémoire*, Paris: Gallimard, p. 177.
- ⁵⁴ Zie LABIO, C. (2002), The Federalization of Memory, *Yale French Studies*, 102, pp. 1-8.
- ⁵⁵ FERRY, J.-M. (1995), De la narration à la reconstruction, *Entre-vues*, 26, pp. 39-62.
- ⁵⁶ TODOROV, T. (1995), *Les abus de la mémoire*, Paris: Arléa.
- ⁵⁷ RICOEUR (2000), p. 105.

Bibliografie

- ARON, R. (1965), *Démocratie et totalitarisme*, Paris: Gallimard.
- BEDARIDA, F. (1993), La mémoire contre l'histoire, *Esprit*, juli.
- CALLON, M. (2003), Science et société : les trois traductions, *Les Cahiers du M.U.R.S.*, 42.
- DAHL, R. (1998), *On Democracy*, New Haven and London: Yale University Press.

- FERRY, J.-M. (1995), De la narration à la reconstruction, *Entre-vues*, 26.
- GAUCHET, M. (2001), *La Religion dans la démocratie*, Paris: Gallimard.
- HARTOG, F. (2003), *Régimes d'historicité. Présentismes et expériences du temps*, Paris: Seuil.
- IRWIN-ZARECKA, I. (1996), Neutralising the Past, *Peace Review*, 8,2.
- JANKELEVITCH, V. (1986), *L'imprescriptible*, Paris: Seuil.
- JASPERS, K. (1948), *La culpabilité allemande*, Paris: Editions de Minuit.
- JEDLICKI, J. (1999), Comment la mémoire historique envenime les conflits?, *Le monde des débats*, mei, 5.
- JONAS, H. (1994), *Le concept de Dieu après Auschwitz*, Paris: Rivages Poche.
- KELSEN, H. (1988), *La démocratie: sa nature, sa valeur*, Paris: Economica, Coll. Classiques, Série politique et constitutionnelle.
- LABIO, C. (2002), The Federalization of Memory, *Yale French Studies*, 102.
- LASCOUMES P., LE GALES P. (Red.) (2004), *Gouverner par les instruments*, Paris: Presses de Science Po.
- LAVABRE, M.-C. (1994), *Le fil rouge. Sociologie de la mémoire communiste*, Paris: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques.
- LE GOFF, J. (1988), *Histoire et mémoire*, Paris: Gallimard.
- MACRIDIS, R.C., BROWN, B.E. (1972), *Comparative Politics. Notes and Readings*, Homewood: The Dorsey Press.
- MOREAU-DESFARGES, P. (1999), *Repentance et réconciliation*, Paris: Presses de Sciences Po.
- NORA, P. (1984), Entre Mémoire et histoire. *Les Lieux de mémoire*, I, Paris: Gallimard.
- PIERSON, P. (2000), Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics, *American Political Science Review*, 94, 2.
- POPPER, K. (1993), *La leçon de ce siècle*, s.l.: Editions Anatolia.
- RICOEUR, P. (2000), *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Paris: Seuil.
- ROSOUX, V. (2000), *Les usages de la mémoire dans les relations internationales*, Bruxelles: Bruylant, Coll. Organisation Internationale et Relations internationales.
- ROUSO, H. (1998), *La hantise du passé*, Paris: Textuel.
- SARTORI, G. (1973), *Théorie de la démocratie*, Paris: Armand Colin, Coll. Analyse politique.
- SCHIFFINO, N. (2003), *Crises politiques et démocratie en Belgique*, Paris: L'Harmattan, Coll. Logiques politiques.
- SAINT AUGUSTIN (1964), *Les confessions*, Paris: Garnier-Flammarion.
- TILLY, CH. (2007), *Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- TODOROV, T. (1995), *Les abus de la mémoire*, Paris: Arléa.
- Torpey, J. (Ed.) (2003), *Politics and the Past. On Repairing Historical Injustices*, Lanham: Rowman and Littlefield.
- WIEVIORKA, A. (1999), Le Vel' d'hiv': histoire d'une commémoration, *Autrement*, 54, januari 1999.